

קווים לפירוש התורה של ר' יהודה החסיד

מאת גרשון ברין

לזכר אמי

טויבה לבית רייכברגר ז"ל

בשנת תשל"ה ההדיר יצחק שמשון לנגה את פירושי התורה לר' יהודה החסיד (1150–1217) על פי כתבי יד ועל פי ספרי פירוש, שבהם שובצו קצת מפירושיו (כגון מושב זקנים, פענח רזא ועוד), ור' על כך במבוא למהדורה¹.

פירושי ר' יהודה החסיד לתורה המובאים במהדורה הנידונה מסודרים על פי סדר הכתובים (בשוני מן הסדר בכתבי היד שהוא על פי הפרשיות בלא הקפדה על סדר הכתובים הפנימי). במהדורה מובאים גם פירושים להפטרות אחדות וכן קצת הערות פרשניות לחמש מגילות.

א. מלאכת הפירוש

1. דרך הכאת הפירוש

הפירוש נכתב בידי בנו של ר' יהודה החסיד, ר' משה זלטמן, המזכיר בדבריו פרטים ביוגרפיים מחיי אביו. נוסח הכתיבה – אישי, כך: 'פירש מ"א' (= מורי אבי) – בר כג: כ; 'הגיד לי ר' יצחק מרוסיא מאת מ"א' (= מורי אבי) בר' כד: יב; 'כאן אמר מ"א' – שמ' לד: יז; 'הקשה אבי' במ' ו: כג.

הבן עצמו רושם את פירושי אביו מזכרונו 'ואמר לי מ"א' (מל"א יח: טו – עמ' 129). ומן הפרטים הביוגרפיים שרשם נראה, שכתב את ספרו על פירושי אביו אחרי מותו², כך עולה ממקומות שונים, בין מתוך שהוא מזכיר את אביו בלשון עבר ('אבי אמר לנו' – במ' יז: ה); ובין שהדברים כוללים פרטים מפורשים על מותו 'אחר פטירת מ"א נזכרתי כי בחייו בסוף אמר מ"א כמדומה לי שאבי היה מקשה וכו' (במ' ד: ו); או 'שנה לפני מותו אמר לי כמו שכתבתי למעלה' (שמ' כ: יז).

עם שאמרנו שר' משה רשם מזכרונו ומרשימותיו, הרי יש ראייה שגם נעזר בקצת דברים שרשם אביו, ר' יהודה החסיד. כך למדים מפירושו לבר' כט: כד: 'כל זה העתקתי מכתבת אבי', והשווה 'ואחרי כן מצאתי בכתבת אבי' (שיה"ש ד: יג, עמ' 149). ויש שהוא רושם את פירוש אביו מכלי שני ר' בר' כד: יב: 'הגיד לי ר' יצחק מרוסיא מאת מ"א'. ונזכרו בפירוש שמות נוספים, שמהם למד ר' משה זלטמן על עמדות אביו בפירוש המקראות. יש שהמסורת שנמסרה לו שונה מזו שהיתה בידיו; כך בשמ' ג: יג: 'כך נ"ל שאמר לי מ"א אבל ר' יצחק מרוסיא אמר לי שכך אמר מ"א...' והשווה וי' טז: ב: 'ונראה לר' יצחק מרוסיא שמ"א אמר כך' וכו'.

הבן עצמו מעורב בפירוש ע"י כך שבנוסף למסירת פירושי אביו הוא מביע את דעתו-שלו על הפירושים. כך ניתן ללמוד מן הלשונות: 'והיה מביא ראייה' (שמ' ג: יח); מוכיח אבי' (במ' ד: ו); 'כאשר אביא ראייה' (במ' ד: ו). ויש שפירוש ר' יהודה החסיד הוא תוצאת לימודו

1. פירושי התורה לר' יהודה החסיד, ההדיר יצחק שמשון לנגה, ירושלים תשל"ה.

2. ר' את ראיות לנגה במהדורה עמ' ח.

עם בנו: 'הקשיתי לאבי... ותירץ לי' (בר' כד:נ). יש שהוא מביע את דעתו במפורש: 'כך הגיד לי רי"ם (= ר' יצחק מרוסיה) משם אבי וקשה לי, והלא זה נאמר וכו' ונראה לתרץ' וגו' (וי' ב:יג). כלומר, דעת אביו שנמסרה לו ע"י אחר (כמו הרבה מפירושי ר' יהודה החסיד שנמסרו לבן מפי אחרים, ר' תכופות בפירוש) לא ענתה על כלל הבעיות, באשר נותרו קשיים ('וקשה לי'), אלא מתוך שבסופו של דבר קיבל את הפירוש, הרי ניסה לתרץ את קשייו בתירוצי עצמו.

בפירוש ליונה א:ג (עמ' 210 במהדורה) נאמר: 'זה תרצתי לי שב פשט של אבי', היינו, שהכיר את פירוש אביו ומסרו כך שהוא מיישב את דברי אביו באופן שהדברים יהיו מיושבים יפה. אולם יש שהוא מעמיד את עצמו כמוסר הדברים בלא להצטרף לדעה הנמסרת. כך בפירוש לבמ' כא: יז לעניין אז ישיר ישראל את השירה הזאת. לאחר שהביא את דעתו המהפכנית של אביו (ר' על כך לקמן בסעיף אחר) הביע את דעתו האישית: 'ותימה לי על דברי אבי' (שם, עמ' 185). אבל ממשיך ואומר: 'ואם איתא כדברי אבי היה לו לומר' וכו'.

ויש אף שמצינו דרגת הסתייגות גדולה מזו. כך בדבריו לשמ' לד: לג בפרשת מסוה משה: 'היה מפרש מ"א וכו', אך בסיום אומר הבן: 'והקשתי לו (=לאבי) אם כן מהו' וגו'. ולא הובא שם מה השיב ר' יהודה החסיד לבנו, אך מכל מקום נאמר: 'ותירוציו לא היו מקובלים עלי'. ונראה, שלא הפירוש ולא דרך יישוב הקשיים נתקבלו על דעת הבן במקרה הנידון³. דרגה חמורה מזו אני רואה בפירוש לשמ' יט: יט (עמ' 95): 'אמרתי לו (=לאבי) מי דוחקך לומר אילו הדוחקים ואמר לי הלואי אם היתה כל התורה כך ברורה לי כמו זה, ואם נראה לך דוחק' וכו'. ובדבריו לבר' א:ג (עמ' 4) הוא אומר: 'וזה הדבר יחיד לא קבלתי'. בשמ' כה:ב הוא מנסח את דברי הסתייגותו חמורות: 'ולא נראה לי (=לבן) ואמרתי מעולם לא עלה זה על דעת משה רבינו. וגער בי מ"א (=מורי אבי) ואמר לי הלואי שהיתה כל התורה סדורה כדבר זה'.

יש בחומר המובא במהדורה משום פירושי הבן עצמו, ר' משה זלטמן. במקרים אלו הקשר לר' יהודה החסיד ניכר בכך שהוא שמע את הפירוש הנמסר מפי הבן. כך בשמ' יב:מא: 'זה הטעם אמרתי למ"א ואמר ישר הוא'; ועוד ר' בר' יח:כד: '... כך פירש אבי, אך יש לי קושי למה לא בקש וכו'... ויש לפרש (היינו, ואני, משה זלטמן, מפרש)... ועוד יש לפרש לפי הפשט של אבי... ואז יש לפרש' וכו'. כלומר, יש כאן אי הסכמה לפירוש האב והצעת פירוש כנגד זה, ובהמשך הובאה הצעת הפירוש, הבנויה על שלד פירושו של האב. ר' במ' ד:ו שבסופו ציין הבן: 'אילו שתי תירוצים לא שמעתי ממנו, אני זלטמן'.

ויש שהוא תומך את פירושי האב בתימוכין נוספים. בשמ' ל:לב הוא אומר: '... עד כאן דברי אבי ונ"ל להביא קצת ראיה לדבריו שאמרו חכמים בן גילו וכו'. ויש שכאשר נראו לו דברי האב קשים תרצם כדי לישבם. כך שמ' כה: יז: 'וקשיא לי על דברי אבי... והא כתיב וכו'... ונ"ל לתרץ שאבי לא אמר אלא' וכו'. לשון תוספת של הבן על האב ניתן לראות בשמ' א:ז: 'אבי היה מוכיח... ואני סבור' וגו'. לשונות הבהרה של הבן את פירושי האב נראים למשל בשמ' א:י: 'אבי היה מקשה... והיה מפרש... וגם נראה לי שאבי היה אומר'.

3. ור' בהקדמת לנגה במהדורתו על ר' משה זלטמן ודרכי כתיבת פירוש יהודה החסיד, שם, עמ' ז-ט.
4. בכ"י מ (ר' במבוא של לנגה) כתוב: 'וראייה בן גילו'. לפי הגרסה המובאת בפנים ('ונראה לי להביא קצת ראייה') מקור הבאת הראיה הוא בפירוש הבן, ואילו בנוסח כ"י מ' הראיה היא משל בעל הפירוש עצמו, היינו, ר' יהודה החסיד.

קווים לפירוש התורה של ר' יהודה החסיד

2. מונחי הפירוש

תופעה מיוחדת מזומנת לנו בבירור לשונות הפירוש וכיוצא באלו נושאים, משום שלפנינו מקרה נדיר (ואולי יחידאי?) של מסירת דברי הפרשן שלא בכתיבת עצמו, אלא בדיווח של עד שמיעה להם. באופן כזה חייב המוסר (ובמקרה הנדון – בנו של ר' יהודה החסיד) לדווח על מלאכת הפירוש, ולצורך זה להגדירה במונחים מתאימים. מלת מפתח רגילה בפירוש היא 'פירש' (אבי, מ"א וכד'). כגון במ' כב: ב ד"ה וירא בלק – 'פירש אבי לפי הפשט ראה ממש'. השווה לנוסח מקביל לפי מושב זקנים: 'פירש החסיד... ואז ראה'. כבר' טו: ח בא מונח קרוב: 'פירוש...'. ובכ"י אחד (אוקספורד 271): 'פירש רי"ח' (הוא קיצורו הקבוע של ר' יהודה החסיד, בצד קצת קיצורים נוספים). צורה דומה לזה באה כבר' טז: ב: 'כך הפירוש...'. והשווה בר' יח: יב: 'פירש רש"י...'. אלא כך הפירוש'. שמ' לג: ח (לאחר דין ודברים על הכתוב בא לשון סיכום): 'אלא ש"מ כך פירוש'.

לשון אחר בא בשמות ג: יח: 'כך אמר אבי... והיה מביא ראייה'. בשורת מקומות בא הלשון 'פשט' וכיוצא בתחילת הצעת הפירוש. כך בשמ' כד: ז: 'נעשה ונשמע פשט מה שתלוי בשמיעה נשמע' וגו', והשווה בר' כט: כ: 'תימה... אלא כך הפשט'. בשמ' יא: ח מדווח הבן: 'והיה מפרש אבי לפי הפשט שהיה מניף ידו' וכו'. והוא הדין לפי עדות הבן כבר' יח: כד: 'כך פירש אבי אך יש לי קשי וכו' ויש לפרש... ועוד יש לפרש לפי הפשט של אבי וכו'... ואז יש לפרש'. בשמ' כד: ז הוא אומר: 'לפי הפשט אילו עשרת הדברות'. ובפירושו לשמ' כט: מו אמר: 'שלא תתמה לפי הפשט אנה לקחו במדבר סיני עצי שטים'. ויש שהבן מודיע, שבמקום מסוים לא פירש אביו לפי הפשט, ר' שמ' לב: לב: 'בכאן אינו אומר מ"א הפשט רק לפי המדרש'. ביונה א: ג (עמ' 209–210) אנו מוצאים בסיכום הפירוש את דברי הבן: 'זה תירצתי לישב פשט של אבי' לומר, שפשט הפירוש של ר' יהודה החסיד צריך הסבר מיישב ביחס לנקודות, שלא היתה תשובה עליהן בפירוש.

3. לשונות שעניינם דרכי הפירוש

בשורת כתובים בפירושי ר' יהודה החסיד אנו מוצאים לשונות שעניינם לבטי הפרשן, הכרעותיו וכיוצא באלו. לכאן אני משייך את הלשונות פירש אבי (מורי) וכד'. בדב' ב: כו נאמר: 'יש לקרות בתמיה'. ברוח כזאת יש לראות את פירושו לשמ' א: יב: 'פירש אבי סיפור דברים בעלמא הוא'. היינו שאין להבין את הלשון 'וכאשר יענו אותו כן ירבה' וכו' פשוטו כמשמעו, אלא שלא כמשמעו, לשון מטפורי, הרומז לדברים אחרים. בכמ' ד: ו (עמ' 162) כותב הבן: '(ש)אבי היה מקשה למה בארון כתיב' וגו', כלומר שתחילתם של פירושים אחדים הוא בציון הקשיים, ואח"כ ניגש הפרשן ליישבם. בשמ' יא: ח נאמר: 'הקשה מ"א', ור' שם יב: מג: 'מקשין אם חזר בתשובה' וכו'.⁵ המשכם של הלשונות הקשה, מקשים וכד' בא בנוסח 'והיה מפרש' וכד'. כך למשל שמ' יא: ח: 'הקשה אבי... והיה מפרש אבי לפי הפשט'. ובנוסח שונה שם יב: מג: 'מקשים... וי"ל (ויש לומר)... היינו, שלשון 'יש לומר' הוא תחילת המשפט של הפרכת הקושי.

לשון אחר בא בכמ' כז: יב הפותח 'הקשה אבי' ותחילת הישוב באה בנוסח 'ותירץ

5. והשווה בר' ט: ח: 'הקשה החסיד... מהו...'; שם ט: יח: 'הקשה אבי'.

לפי שכתוב כאן 'וכו' וכן במ' ד:ו: 'אבי היה מקשה'. ובהמשך 'מוכיח אבי מפרשת... וכו'. בבמ' כב:ב נאמר: 'פירש אבי לפי הפשט... כי היה מקשה ב' פסוקים חד ביהושע... ובשופטים... אלא...'. בר' ל:לח (עמ' 43): 'והקשה אבי על דברי עצמו... ותירץ'... ואף מצינו לשון וריאנטי במקום והקשה, כך בבר' ט:ג: 'וזהו שאל מהו'... וגו'. לשון נוסף המשקף את מלאכת הפירוש עניינו בתיאור דרך יישוב קשיים ע"י שימוש בלשון ראייה: בר' כב:א: 'ויש ראייה לדבר...'. ובהמשך 'וראייה הביא לפירושו', ולפני כן נאמר: 'ועוד הביא ראייה'. שמ' לד:ח: ועוד היה מביא ראייה' וגו'. שמ' ג: יח: 'כך אמר אבי... והיה מביא ראייה'.

ב. יפודות עיקריים בפירושי ר' יהודה החסיד

1. דיוקים לשוניים

- א. בבמ' יד:כ בד"ה: 'ויאמר ה' סלחתי כדבריך' מצוי בפירוש דיוק לשוני, המבחין בין לשון מקרא ובין לשון חכמים, שכן אנו מוצאים שם: 'משם מ"א הפשט כך שסליחה אינו מחילה' וגו', והוסבר שם מה ההבדל המדויק בין שני השימושים ומה משמעו בכתוב הנידון. בסוף הביאור נאמר: 'כי הק' אינו וותרן אלא מחליף עוון בזכות וכך היא המידה (=מידתו הידועה מן התפילה) מרבה מחילה לחטאים וסליחה לפושעים אינו [אלא] לשון חכמינו ז"ל. ומחילה אינו לשון מקרא דוק ותשכח' (היינו, ותמצא). יש בזה הבחנה לשונית מעולה, ור' יהודה החסיד משתמש בדבריו ביסוד 'לשון תורה לעצמה לשון חכמים לעצמן' (חולין קל"ז:ע"ב) תוך החלתו לגבי מונח הנידון בכתוב.
- ב. גם בפירושו למל"ב ד:טז (עמ' 28) בד"ה 'אל תכזב בשפחתך' אני רואה את כושר הבחנתו הלשונית המעולה. שכך נאמר בפירוש: 'אבי אמר לי וכי כזבן אינו שקרן [ותירץ] כי שקרן אינו נמנע מלדבר שקר אבל כזבן סבור לומר אמת ולא יהיה, וזהו כוין נבואתך איש האלהים אם נגזר לי לחבק בן שלא תטעה' וגו'. ואין אני עוסק בשאלה אם דיוקו הלשוני הספציפי נכון או אינו נכון. עצם כיוון המחשבה ראוי, לדעתי, לציון.
- ג. דיוק מסוג אחר ניתן לראות בדיון על במ' כב:לג: 'כי עתה גם אותכה הרגתי ואותה החיתי'. נכון הוא, שעוד פרשנים שמו לב למלת 'גם' ולמדו ממנה: כגון דברי הראב"ע, שאחר כך נהרגה האתון (ר' פירושו לד"ה וטראני האתון, אך ראה דעתו של הרמב"ן לד"ה גם אותכה הרגתי), או פרשנים אחרים שדייקו בכתוב, שהוא מתכוון לומר בדבריו, שלא היה מסתפק לגבי בלעם בפחות מהריגתו. היינו, שקראו את הכתוב כך: גם הרגתי אותכה (רש"י). המיוחד בפירושו של ר' יהודה החסיד, שהוא מוכן להניח אפשרות, שכבר לפני כן נהרגו נערי בלעם וזה משמעה של 'גם' בלשון הכתוב: 'גם ריבוי שיני (כך!) נערינו נהרגו לכתחילה ואחר כך הרג את האתון. וחזור על כל התורה כולה ולא תמצא איה נערינו. באורח כזה משלים ר' יהודה החסיד פרט, שאינו מופיע במפורש במקרא, והוא עולה כתוצאה מדיוק בלשון, שנראה להיות יתור בכתוב. דיוקים מסוג זה מצויים אצל פרשנים שונים, והשווה דברי חז"ל לאיוב ב:י - ד"ה 'בכל זאת לא חטא איוב בשפתיו' (ב"ב טז:עא: 'בשפתיו לא חטא בלבו חטא').

2. דרכו בישוב סתירות

א. מקום מותו וקבורתו של אהרון

כידוע יש שני כתובים המזכירים מקום קבורתו של אהרון. לפי האחד (במ' כ: כג ואילך) – הור ההר, ולפי השני (דב' י:ו) – מוסרה. והנה סתירה זו ראוה קדמונים והסבירוה בדרכים שונות, ובלבד שיראו שאין בכתובים כל סתירה. ר' יהודה החסיד בפירושו לדב' י:ו מיישב את הסתירה על ידי האירועים שקרו בסמוך למות אהרון, ובתוכם מלחמות הכנענים. כתוצאה מאלו שינו בני ישראל את מקום חנייתם וחזרו שמונה תחנות. כל זאת עד שנצחו את הכנענים ואזי חזרו למוסרה ושם, לאחר ההפסקה שנפתה עליהם, חזרו וביכו את אהרון, עד כי הדבר נתפס כאילו שם מת. והשווה גם דב' ב:ח בדבריו 'אצל עציון גבר יש חלק' וגו'.

ב. סיפור המאבק בין יעקב והמלאך

סיפור זה בא במקרא שתי פעמים. בראשונה הוא בא באריכות בכראשית לב ובשנית בהושע יב. בהושע יב:ה נאמר: 'בכה ויתחנן לו' וגו' ונראה לכאורה, שמדובר ביעקב הבוכה. אם כך הוא, הרי אין הדברים מתאימים לנאמר בבר' לב, קודם כל משום שמלים אלו אינן באות שם. אמנם נזכרים בכתוב שם מעין תחנונים, אבל אלו מפי המלאך ('שלחני כי עלה השחר'). ר' יהודה החסיד "תופר" את שני המקורות יחד ובונה על פיהם סיפור אחד. כך לגבי עניין 'בכה ויתחנן לו' וכך גם לגבי החרוז 'בית אל ימצאנו ושם ידבר עמנו' (הו' יב:ה), שאינו מתאים לאמור בבר' לב המתרחש בפנואל. ולפיכך ר' יהודה החסיד ממשיך את שאלת המלאך 'למה זה תשאל לשמי' מספר בראשית בנוסח של ס' הושע 'איני יכול להגיד לך סוף דבר עד שנבוא לבית אל ושם ידבר עמנו, וזהו 'יברך אותו שם' פירוש בבית אל ולשם קיים לו הברכות' (פירושו לבר' לב:ל). הנה כי כן מעמיד רי"ח את שני הסיפורים כך, שלא תובלט הסתירה שביניהם.

ג. מלחמת בלק בישראל

בבמ' כב:ב נאמר: 'זירא בלק בן צפור את כל אשר עשה ה' לאמורי' וכו'. בפירושו מעמיד רי"ח את הכתוב ביהו' כד:ט על מלחמתו של בלק בישראל מול שופ' יא:כד המדבר על כך שבלק לא נלחם בישראל. ואומר הבן: 'היה (אבי) מקשה ב' פסוקים חד ביהושע וכו' ובשופטים' וכו'. הבסיס ליישוב הסתירה הוא הכתוב הנידון במ' כב:ב: 'זירא בלק – מה ראה שנהרג סיחון ולפיכך ברח ונמלט ולא נלחם עוד בישראל'. ור' עוד במושב זקנים לכתוב בשם רי"ח בסוף הפסוק: 'וי"ל לאחר שהמליכוהו לא נלחם'. (כי לדעתו המלחמה היתה כששימש בלק אחד משרי סיחון, וזאת לפני שנעשה מלך למואב).

ד. מכות מצרים

בפירושו לשמ' ז:יד אומר הבן: 'אבי היה שואל למה בתילים (עח:מד-נא; קה:כת-לו) אינן כתובים המכות בסדר הכתובין בתורה'. למעשה יש בזה שאלה כפולה: (א) מדוע אין רשימת המכות בשני הטקסטים זהה לגבי סדר המכות ו-ב) מדוע אין הכתובים הללו זהים לגבי מספר המכות. ותירושו – 'שב' פעמים היו המכות, כסדר הכתובים בתורה וגם היו באים בתערובת בסדר הכתובים בתילים'. כאן אין למעשה מענה לשאלת מספר המכות, אך בפירוש לשמ' י:כא פתר את העניין, שנזכרו אמנם שש מכות, אך שאר הארבע רמוזות בפסוק 'ישלח במ חרון אפו עברה וזעם וצרה – הרי ד'. נראה לי, שכאן פתר רי"ח את הסתירה בצורה שונה מזו שפתר את הקשיים, שנזכרו קודם. הייחוד של הדוגמה הנדונה הוא בכך, שהכתובים נתפסים כחלים בנסיבות שונות. היינו, שאין סתירה, משום שכל אחד

מהם נכון לעצמו. ולפי זה נתקבל פתרון מוזר, היינו, שהיו שתי מערכות של מכות במצרים. אחת של עשר ואחת של שבע (שש). במחקר המודרני עשויים לדבר בסיטואציה כזאת על מסורות ספרותיות שונות הקשורות בנושא, וכמובן כל אחת מן התמונות מתאימה לאחת מן המסורות. המיוחד בשיטת רי"ח הוא, שהוא מקיים את נכונות שתי המסורות יחד במצטבר. לכאורה הרי זו שיטת חז"ל 'דתנא דבי רב ישמעאל כל פרשה שנאמרה ונשנית לא נשנית אלא בשביל דבר שנתחדש בה' (בכורות מ"ג. ע"א). אלא שמימושה של שיטה זו שמור בדרך כלל לתוספת פרטים וכד' שיש במקור זה על חבירו, לא כן במקרה דידן, שמתוארות בו שתי תמונות וריאנטיות והוא מציע, כאמור, לקיים את שתיהן.

ה. מסורות שונות בטקסט – פרשת שעבוד מצרים

בדה"א ז: כ ואילך באה גנאולוגיה של בני אפרים: 'ובני אפרים שותלח וברד' וכו'. בסוף הגנאולוגיה נזכרה בניית בית חורון, בדורות מאוחרים יותר בגנאולוגיה נזכר יהושע בן נון. רי"ח דייק מכאן, ששארה דור שביעי לאפרים לשיטתו, שבנתה את בית חורון, קדמה לדור כובשי כנען ומנהיגם יהושע. על פי ניתוח כזה עולה לרי"ח ההשערה, שבמשך כל זמן שעבוד מצרים היתה התיישבות ישראלית בארץ כנען במידה זו או אחרת. כלשונו לשמ' א: ז: 'שכל זמן שהיו ישראל במצרים היו לפעמים הולכים לארץ ישראל על קרקע יעקב אבינו והיו בונים שם כרכים'. לדעת הבן, ראשי ההולכים לכנען היו בית יוסף וזאת מפאת כבודו של זה בבית המלוכה המצרי. זאת הסיבה, שפרטים אלו אמורים ברשימות על בני אפרים, צאצאי יוסף.

3. ענייני ספרים וכתובה

עיון בפירושו של ר' יהודה החסיד מורה, שנושאי כתיבה וזיהויי ספרים שנזכרו במקרא תופסים אצלו מקום רב יחסית. אם נצרף לכך הדגשות נוספות המצויות בפירושו בעניינים הקרובים לנושאים אלו – כגון בשאלות עריכת החומר שבתורה, דרכי החיבור וכד', יתבררו לנו כיווני ההתעניינות המיוחדים במינם של אישיות פרשנית זו. אף מבלי להיכנס לפרטים די בעצם העלאת הנושא כדי שיצטייר לפנינו ר' יהודה החסיד כדמות יוצאת דופן בדורה ביחסו לנושאים אלו. מבחינה זו – ובעיקר משום המסקנות שהסיק בעיוניו אלו – מקדים רי"ח את דורו במאות שנים, ורק בתקופה המודרנית אנו מוצאים חזרה לעיסוק בכיוונים כאלה.

א.

בשמ' כד: ז נזכר הלשון 'ספר הברית'. בפירושו לכתוב זה אומר רי"ח: 'לפי הפשט אילו עשרת הדברות'. כידוע מתפרשת במחקר החדש⁶ הזכרת הניב 'ספר הברית' בכתוב הנ"ל כמכוון לגוש החוקים שגבולותיו שמ' כ: כב – כג: לג. וכך סבר כבר שפינוזה⁷.

ב.

בבמ' יד: כ מתפלל משה על ישראל ותוך כדי כך הוא אומר: 'מחני נא מספרך אשר כתבת'.

6. זראה עוד S.M. Paul, *Studies in the Book of the Covenant, Supp. to VT.* 18, Leiden 1970 p. 28.

7. 'מאמר תיאולוגי מדיני' (תרגום ח' וירשובסקי), ירושלים תשכ"ב, עמ' 98.

קווים לפירוש התורה של ר' יהודה החסיד

ר"ח מפרש זאת: 'מספר בראשית שאמרת והיו ימיו ק"כ שנה (ו: ג) וגם בשג"ם רמז משה'. היינו שבאמרו מחני נא מספרך, שהוא ציור ברור ומכוון בו לספר החיים, כביכול, הבינו ר"ח כמכוון לחיבור מקראי מסוים, כגון ספר בראשית, וכל כך משום נטייתו לזהות חיבורים מקראיים וכיוצ"ב.

ג.

בכמ' כא: יד נאמר: 'על כן יאמר בספר מלחמות ה' וגו'. לפי ר"ח 'זהו פרשת אלה הדברים' (כך בכ"י מ, וכן במושב זקנים), וזאת משום שיש בו תיאורי מלחמות ונצחונות ישראל, כגון: 'ובשעיר ישבו וכו' (דב' ב: יב), וכן כפתורים השמידום (שם: כג)... אבל ישראל הורישו את הגבורים'. לשיטת ר"ח, ספר מלחמות ה' אינו חיבור שאינו בידינו כפירוש המקובל, אלא הוא מזוהה עם אותו חיבור, שיכול להתאים לסוג התיאורים הבא בהקשר לכמ' כא – היינו, ספר דברים.

ד.

בכמ' כא: יז (עמ' 184–185) מתאר ר"ח מציאות ספרותית, שלפיה כמה וכמה ממזמורי משה הוצאו על ידי דוד מן התורה ושובצו בתהילים (ועיין על כך לקמן). והנה סבור ר"ח שחלק מיצירות אלו צמחו "צמיחה" ספרותית, כך שלתוך היצירה המקורית נוספו במרוצת הזמן תוספות שונות. כגון מזמור קל"ה, שנכתב לדעת ר"ח ע"י יהושע במתכונת מזמור קל"ו שהוא משל משה, לדעתו, או כחיקוי לו. חידושו של יהושע בקל"ה ביחס למזמור משה הוא בכך שהוא כולל גם את 'ולכל ממלכות כנען' (קל"ה: יא), דבר שאינו מתאים למזמור היותר קדום. ואין זה סוף התהליך – כי הנה אחרי שכבש דוד את ציון 'הוסיף גם הוא שיטה אחת' (שם: כא). 'וכן היה דרך באותן הימים שהיו מתקנין שירה ע"י נס היו חוקרים אנה באר מים טובים וקרים וטוב לחנות עליו וזהו במקהלות ברכו ה' ממקור ישראל'. לדעתו, פירוש דבריו הוא, שליצירה טובה ואהובה היו מצטרפים אחרים על ידי כך שהיו מוסיפים את שלהם ליצירה המקורית.

ה.

הבחנה נאה בסגנון כתיבתם של ספרי המקרא אני מוצא בדברי ר"ח בבר' מז: ח, שבתוך הפירוש שביץ את המשפט הבא: 'ואל תתמה שלא נכתב בפירוש, כי כך היא המדה בתורה שמתוך התשובה יש לידע השאלה'. אין זה משנה מידת הצלחת פירושו של ר"ח בנידון שחזור השאלה, שדברי הכתוב מהווים תשובה לה, כי חשוב לציין את עצם עיסוקו בשאלות סגנון וחיבור הדברים.

4. שאלות בחיבור התורה

כפי שראינו בפרק הקודם, אחד ממוקדי התעניינותו של ר"ח הוא בשאלת זיהוי חיבורים שנרמזו בתורה וכן בשאלות סגנון הכתובים וכד'. עתה נעבור לשאלות היותר נכבדות, הנוגעות לעיוניו בשאלת סדר המקראות, זמן כתיבת חלקים שונים מן התורה וכיוצ"ב.

א. פסוקי שנת הארבעים

1. בפירושו לבר' מח: כ 'וישם את אפרים לפני מנשה' מוסר הבן, שאביו סבור, שהכתוב מדבר על משה ולא על יעקב, כתפיסה המקובלת. שימתו של אפרים לפני מנשה באה לידי ביטוי בהצגתו ע"י משה בראש דגל (במ' ב: יח), [על שאלת מהות הכותב את הציורף 'וישם את אפרים לפני מנשה' עיין עוד לקמן בסעיף ג, מס' 1]. הלשון שבא בהמשך (פס' כב) 'ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך' מתפרש ע"י ר"ח כדברי משה בשנת

הארבעים, ולא כדברי יעקב, כפי שהוא מתפרש כרגיל. לשיטתו, משום שמשה ידע, שיעקב אמר 'אפרים ומנשה כראובן וכשמעון' (בר' מח:ה), לכן נתן למנשה את חלקו העודף בנחלת עוג בכשן, וזו התחלת העדפתו כמגיע לבכור. דברי משה 'ואני נתתי לכם שכם אחד על אחיך' הם גם מעין הנחיה ליהושע, שיתן בעבר הירדן המערבי לאפרים "מנה" רגילה, ואילו למנשה את שאר המגיע לו.

פתרון זה של רי"ח בא לו משום שהוא היחיד, למיטב ידיעתי, המפרש את לשון 'ואני נתתי' על משה כמדבר⁸. על כן הוצרך להגיע לפתרון בדבר איחור כתיבתו של הכתוב בסוף ימי משה, שהרי נתינה מעין זו הנזכרת בכתוב נתגשמה רק אחרי כיבוש עבר הירדן המזרחי וחלוקתו לנחלות.

2. כו' ב:יג נאמר: 'ולא תשבית מלח ברית אלהיך'. רי"ח מעלה את תפיסת חז"ל במנחות כא:ע"א, שהמלח הנזכר הוא מלח סדומית, שכתוב בו: 'לעברך בברית ה' אלהיך ובאלתו' (דב' כט:יא) ובהמשך נאמר (פס' כב): 'כמהפכת סדום ועמורה'. רי"ח הצביע על כך, שדברים כט הרי הוא מסוף ימי משה, לפיכך הזכרת הצירוף 'מלח ברית' היא ברוח הכתוב היותר מאוחר. פתרונו של רי"ח במקומו בניגוד למה שאמר לגבי בר' מח, הוא שהכל נמסר למשה בסיני, ובכלל זה הקישור בין מלח למעבר בברית; לכן יכולה היתה להיות משובצת "אינפורמציה" מאוחרת בכתוב קדום. כנראה, שפתרון זה לא היה מספיק לרי"ח, ולכן בהמשך אותו הפירוש בלשון 'עניין אחר – שמא' וגו' הוא מציע פתרון המרחיק לכת הרבה יותר מאשר זה של בר' מח. ועיין על כך בסמוך.

3. כו' כג:מג נאמר: 'למען ידעו דורותיכם כי בסוכות הושבתי את בני ישראל בהוציא אותם מארץ מצרים'. אף כאן סבר רי"ח, כי הכתוב נכתב בשנת הארבעים. לדעתו, יש להבדיל בין חקיקת החוק על הקמת סוכות לבין הנמקתו. הצו להקמת סוכות ניתן במדבר סיני, כי היה בדעת הקב"ה להושיב אותם בסוכות ולכבוש להם כרכים, ואילו ההנמקה לדין ניתנה בשנת מ'. וראיה מביא רי"ח מפרשת סיחון ועוג, שאף שם באה אותה נוסחה 'אשר הכה משה ובני ישראל בצאתם מארץ מצרים' ולא היה כי אם בשנת מ'. לדעתי, הבחין רי"ח באופי הארכיוני של הכתוב, המדבר על יציאת מצרים לא כעל מאורע שקרה זה עתה, אלא רחוק בעבר, ולפיכך סבר, שהכתוב הוא מסוף תקופת משה.

4. רמז לאותו פתרון מביא רי"ח בפירושו לדב' ג:כה לד"ה: 'אעברה נא ואראה'. ואמנם האל הראהו את הארץ כפי שנראה מלד:ד. רי"ח סבר, שכתוב זה בא מיד אחרי הבקשה שבפרשת ואתחנן (ג:כה) ולפני פרשת מסעי, המתארת את הגבולות: 'וכיצד היה משה כותב את זה אם לא ראה הכל מהר העברים הר נבו'. לפי שיטה זו 'אין מוקדם ומאוחר בתורה'. לשון אחר: יש בתורה מאורעות שזמנם מאוחר ממה שהם משובצים בכתובים. לפי זה כתובים מפרשות 'ואתחנן' ו'וזאת הברכה' קודמים לפרשת 'מסעי'.

5. בפירושו לשמ' טז:לב מסכם רי"ח את דעתו, ששלושת הכתובים שמ' טז:לב–לג, לה הם משנת הארבעים. (שהרי ברור הוא, שכתוב המסכם 'ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה' אינו יכול להיות מלפני שנת הארבעים). זאת משום שהם כוללים תמונה של

8. אין אני רואה טעם להצביע על חולשת פירושו של רי"ח לגופו של עניין, אם משום שלאורך כל הסיפור המדבר הוא יעקב (ויוסף), ואם משום שנאמר 'נתתי לך' ומכוון ליוסף, ולא למנשה, ועוד ראיות כיוצא באלו.

קווים לפירוש התורה של ר' יהודה החסיד

מצב דברים מאוחר מאשר סביבתם. רי"ח מסביר את שיבוצם בהקשר שונה בסיבת שיבוץ אסוציאטיבי על פי הנושא – מן.

6. פתרון דומה בדבר שיבוץ על פי נושא ואסוציאציה (אולם מבלי לקבוע במפורש את שנת הארבעים) – מביא רי"ח בפירושו לבמ' כא יז, שם קובע רי"ח (בעמ' 185): 'וזאת הפרשה אינה במקומה אחרי מלחמת סיחון ועוג הוא מקומה אלא בעבור שהזכיר בארה הזכיר השירה'.

ב. חומר מן התורה במקומות אחרים

בשני עניינים מפתיע רי"ח בפירושו. על האחד בסעיף הבא, השני נוגע לאפשרות שהוא מעלה, שהתורה כללה במקורה יותר חומר מן המצוי בנוסח הנתון. אמנם הדברים נאמרים בפירוש מקומי וחד-פעמי, אבל עצם האפשרות להעלות פתרון מעין זה, אני רואה בו משום פריצת דרך והעזה ממדרגה ראשונה.

בפירושו לבמ' כא יז מביע רי"ח את דעתו באריכות יחסית, שהתורה הכילה עוד יצירות משל משה, ואלו אינן מצויות כיום בתורה. 'דוד המלך הסיר כל מזמורי יתמי של משה שבחומש וחיברן בספר תהילים שלו'. כך, למשל, תה' קל"ו הוא מזמור על עניין המן וכיוצ"ב.

מה גדולה העזתו של רי"ח ניתן לראות בזה שבב"ב טו ע"א מובא הדיון המפורסם על סיפור מות משה, ושם נאמר, ששמונת הפסוקים האחרונים שבתורה, משה לא כתבם. ואף לזאת לא הסכימו בטענה הקשה: 'אפשר ספר תורה חסר אות אחת וכתוב לקוח את ספר התורה הזה'. די בזה כדי לראות ברי"ח בעל דעות עצמאיות, הנוקט בגישות הנראות לו מתאימות לנתונים, אף שהוא סוטה בכך מקובנציות שבתחום האמונות והדעות.

ג. מציאת כתובים בתורה שאינם מידי משה או מימיו

לשיא חידושו מגיע רי"ח ביחסו לנושא כתיבת התורה בהערותיו לעניין קיום כתובים בתורה שמשה לא כתבם. כדעה זו קדם ראב"ע לרי"ח. ראב"ע אומר דבריו במקובץ בפירושו לדב' א:ב ד"ה מחורב וכן בפירושו לבר' יב:ו ד"ה: 'והכנעני אז בארץ'⁹. מדבריו עולה שיש בתורה מספר כתובים, שמשה לא יכול היה לכתבם. דעת רי"ח היא מורכבת יותר, באשר לא רק שהוא סבור כראב"ע על קיום כתובים שמשה לא כתבם, אלא שהוא מציע אף את דעתו מי כתב כתובים אלו.

יתרה מזו – מן העולה במצטבר מדבריו בעניין חיבורים שנזכרו בתורה, ומעניין כתיבת התורה, עריכתה וכד', נראה, שהיתה לו השקפת עולם די מגובשת לגבי שאלות חיבור התורה. נראה לי, שדעתו היא, שהתורה נכתבה אמנם ע"י משה, אלא שמאוחר יותר נערכו בה הגהות עריכה ועדכון החומר, תחילה ע"י משה עצמו, בשנת הארבעים לנדודים, ויותר מאוחר של בני דורות מאוחרים, כגון אנשי כנסת הגדולה, ואלה ערכו את התורה ועדכנו דברים בה.

9. רי"ח עצמו מכיר את פירוש ראב"ע לבר' יב:ו, אלא שהוא מפרש את 'הסוד' שבלשון ראב"ע, שלא על פי כוונתו. כי הרי ראב"ע סבר שבכתוב יש רמז לכך, שמשה לא כתבו. רי"ח לא הבין כך את דבריו, ולדידו הסוד הוא עניין המלאך הממונה על כל עם ועם. ופירוש הכתוב על התיישבות הכנענים ליד שכם ('והכנעני אז בארץ') הוא שכבר 'בא לשם המלאך הממונה עליהם...' ור' אצל שד"ל, כרם חמד, ז' עמ' 71 על רי"ח, שלא הבין את ראב"ע.

עתה אביא את כל הכתובים, שרי"ח רומז בהם, שחלקים מן התורה לא משה כתבם.
 1. בפירושו לבר' מח: כב מבחין רי"ח בין שלוש שכבות סגנוניות בטקסט (ור' מ"ש"כ על כך לעיל בסעיף א' פסוקי שנת הארבעים, מס' 1).

בשכבה הראשונה מופיעים דברי המשתתפים בשיחה (יעקב ויוסף). בשנייה – דברי משה משנת הארבעים לנדודים (– ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך וגו'). בשלישית אנו מוצאים 'וישם את אפרים לפני מנשה – פירש אבי לא על יעקב נאמר כי על משה וישם משה את אפרים לפני מנשה בראש דגל בעבור שיעקב אמר ואחיו הקטון יגדל ממנו ויהושע כתבו או אנשי כנסת הגדולה¹⁰. שא"ת (= שאם תאמר) משה כתבו היה לו לומר ואני שמתי את אפרים לפני מנשה כמו שיש אחרי כן ואני נתתי לך שכם אחד וגו'.

לפי גרסה זו יש בסיפור הערה מאוחרת והיא מידי יהושע או מידי אנשי כנסת הגדולה ביחס לסיפור הקדום. אם הגרסה של דברי רי"ח היא מדויקת, אזי יש לתמוה על ההצעה האלטרנטיבית. שהרי די בהשערה שיהושע כתב¹¹ כדי לישב את הקושי, שמדובר על משה ועל מעשיו. לדעתו, יש בזה רמז לשיטתו העקרונית של רי"ח, שאנשי כנסת הגדולה נתעסקו בספרי המקרא, ובכללם בתורה, והכתוב הנידון הוא אחד מסימני עיסוקם. יוצא, שבעוד שההצעה הראשונה (שיהושע כתב) היא מתונה יחסית, ויש בה מעין הדרך שהוצעה (ונדחתה בסופו של דבר) בדיון בכ"ב טו ע"א לגבי האפשרות, שיהושע כתב את שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה, לא כך הוא לגבי האפשרות שאנשי כנסת הגדולה הם מחברי הכתוב, משום שזו יש בה רמז לתפיסה מקורית-כוללת בדבר תולדות חיבור התורה¹².

2. בוי" ב: יג הביא רי"ח שתי אפשרויות פרוש לעניין 'ולא תשבית מלח ברית אלהיך'. לפי האחת הקשר של מלח לברית, העולה מדב' כט: יא, כב נמסר למשה כבר מסיני ('שקבל משה הכל מסיני'). לפי האחרת, 'שמא מתחילה היה כתיב ולא תשבית מלח מעל מנחתך בסתם, ואחר שמשה רבנו כתב זה באתם נצבים (היינו 'לעבר בברית ה' אלהיך... גפרית ומלח... כמהפכת סדום... דב' כט: יא, כב) אז הוסיפו וכתבו מה מלח מלח ברית אלהיך'. שוב עולה האפשרות האלטרנטיבית "הוסיפו" (מי? אנשי כנסת הגדולה או אחרים?) במקראות בזמן שסדרו אותם, וע"י כך "עדכנום" לפי הידיעות המאוחרות שבידיהם¹³.

10. לעניין הנוסח השונה בין כתבי היד ר' לנגה, פירושי ר' יהודה החסיד, עמ' 64.

11. וכך אמנם כתוב בכ"י ק.

12. עצם העניין קשה לי. הרי בעוד שדעתו של רי"ח בהמשך הפירוש על 'ואני נתתי לך שכם אחד' שהם דברי משה (ולא יעקב) משנת הארבעים לנדודים, יש בהם הגיון מסויים (ועיין בדיון לעיל עמ' 221), וזאת משום שאם המדבר הוא משה, צריך "להרחיק" את זמן חיבור הכתוב למקום כהיסטוריה המתאים לדברים (כגון אחרי כיבוש עבר הירדן המזרחי וחלוקתו לשבטים), לא כן הוא עניין 'וישם את אפרים... בראש דגל, אף זאת יכול היה להיאמר מוקדם מאד, וכחיי משה. ואם תאמר, שהבעיה היא שהכתוב מדבר על משה, ועל כן אין הדברים משלו, הרי כתובים כאלה יש הרבה. ואף על פי כן רי"ח לא טען שהם לא נכתבו ע"י משה. או שמא באמת נרמז בזה משפט עקרוני כללי, שכל הכתובים המדברים על משה, אינם משלו, מעין מה שאמר שפינוזה, מאמר תיאולוגי מדיני (תרגום ח' וירשובסקי), 'ירושלים תשכ"ב, עמ' 97.

13. בנוסח מושב זקנים (כ"י ששון) נאמר: 'מהו המלח ופירש החסיד זהו מלח סדומית כי קבלו עליהם אם יעברו הברית ישרפו כסדום שנ' (דב' כט: יב) גפרית ומלח שריפה וגו' וק"ל והלא זה נאמר בסוף [ימיו] של משה, ונ"ל לתרץ שנכתבה כל התורה קודם מיתת משה, שקבלו עליהם אם יעברו ישרפו כסדום. ותן דעתך, לפנינו אמירה עקרונית חשובה על זמן כתיבת "כל התורה". ולא כן בנוסח שלפנינו. מאידך הפתרון שבכאן שונה משני פתרונותיו של רי"ח בכה"י הרגילים של פירושו,

3. בדב' ב: ח נאמר בסיפור משה: 'ונעבר מאת אחינו בני עשו היושבים בשעיר מדרך הערבה מאילת ומעציון גבר' וגו'. על כך מעיר רי"ח: 'וא"ת (=ואם תאמר) היאך באו לעציון גבר כמו שאומרים באלה מסעי (במ' לג: לו) ויסעו מעציון גבר והלא של אדום היה כדאמ' בדברי הימים (ב' ח: יז) ואז הלך שלמה לעציון גבר של שפת הים בארץ אדום. ואומר אבי שעציון גבר לא היה של אדום כ"א מלך אדום נשא מהטבאל בת מטרד והיא הכניסה לו את עציון גבר שמתוכה היו מביאין הזהב מן מלכות... כך לא היו יכולין לילך אחר הזהב אם לא היו באין לעציון גם מתחילה, זהו בת מי זהב שהכניסה לו עיר שממנה הולכים במים עד הזהב. וזהו לא נעשה עדיין בימי משה כי אם לפני מלך לבני ישראל (בר' לו: לא) פירוש קודם שמלך שאול אחרי כן, אבל בימי שלמה כבר נעשה, לכן כתבו בימי כנסת הגדולה בחומש שלא תתמה איך בא עציון גבר לאדום כמו שכתוב בדברי הימים' (ב' ח: יז). פירוש זה הוא בעל חשיבות גדולה לנושא, באשר ניתן לראות בו את ראייתו המקפת של רי"ח בנידון כתיבת התורה. הפרשיות הנוגעות למקומנו שהוא מזכיר הן בר' לו ודה"ב ח: יז. מתוכן עולה, שיש בחומש תמונות מצב 'שלא נעשה עדיין בימי משה'. נמצא, שרי"ח סבר שבר' לו אינו משל משה, אלא משל אנשי כנסת הגדולה, ש"עדכנו" את התמונה על פי אינפורמציה מאוחרת "שלא תתמה" וגו'.

יושם אל לב שאף כאן, כמו בבר' מח (ואולי גם בוי' ב) מייחס רי"ח לאנשי כנסת הגדולה פעולות של תוספות בתורה, אף מכאן ניתן היה ללמוד, שהם עברו על המקראות, ערכום והוסיפו בהם את הנדרש לצורך הבנת הדברים וכיוצא בזה.

תימה הוא, שרי"ח כיוון דעתו זו על בר' לו בפירושו לדב' ב, ולא במקום הנוגע במישרין – בר' לו. מכל מקום התפיסה שבר' לו: 'לא לפני מלך לבני ישראל' אינו משל משה, חוזרת גם אצל שפינוזה כמאמר תיאולוגי-מדיני¹⁴, (אבל למעשה כבר הובעה דעה זו ע"י יצחק בן ישיש הספרדי, המצוטט ע"י ראב"ע בפירושו לכתוב הנ"ל). וכך אומר ראב"ע: 'יש אומרים כי בדרך נבואה נכתבה זאת הפרשה ויצחקי (- יצחק בן ישיש) אמר בספרו כי בימי יהושפט נכתבה זאת הפרשה¹⁵ וכו'. ואמר כי מהיטבאל אחות תחפנחס' וכו' (ועוד שם באריכות). עדיפה שיטת רי"ח על שיטת יצחק בן ישיש, שהעביר את מעשה התוספת לא רק אל אותו מקום בהיסטוריה, שבו כבר הדברים עשויים להיכתב (כלשונו 'זהו לא נעשה עדיין בימי משה... אבל בימי שלמה כבר נעשה') אלא, לדעתו, יש לחפש בתולדות כתיבת התורה את השלב, שבו נתעסקו במעשה עריכה, עדכון, ביאור פנימי וכד', דבר שקרה לדעתו, בדור אנשי כנסת הגדולה.

שהרי לפי פתרון אחד נאמר הדבר למשה דרך נבואה ('שקבל משה הכל בסיני') ולפי השני 'אחר שמשה כתב [את ספר דברים] הוסיפו (בו' ב) וכו'. היינו, פתרון ברוח הגהת התורה ועיבודה כפי שכתבתי בפנים.

14. שם, עמ' 98.
15. במושב זקנים ר' המעיין יב חוברת ד' תשל"ב, עמ' 83. על בר' לו: לא נאמר 'פי הרשב"ם שפרשה זאת נכתבה בימי שופטים' והקשו שם על פי האמרה 'אפשר ספר תורה חסר אות אחת' – 'אלא שיש בתורה דברים שנאמרו על שם העתיד'. אלא שברשב"ם המצוי אינו רשום פירוש מעין זה. ואם הטיעון כנגד דברי הרשב"ם (על שם העתיד) הוא משל רי"ח, כמו כמה מן המסורות במושב זקנים, הרי תמיהה היא, שפירוש זה משל רי"ח לדב' ב: ח לענין בר' לו נדחה על ידו בדיון הישיר של בר' לו. והרי זו מקבילה להתקפת ראב"ע על בן ישיש.

ותן דעתך, שאותה מסקנה עולה מניתוח שתי האלטרנטיבות שהביא בפרשת בר' מח: כב (יהושע כתב או אנשי כנסת הגדולה) כפי שכתבתי לעיל.

לסיכום – בשלושת הכתובים הנידונים ניסח רי"ח את עובדת כתיבתם שלא בידי משה ושלא בדורו. כתובים אלו אינם מן הדוגמאות המובהקות¹⁶ של כתובים שניכרים איחורם, זרותם, רקעם המאוחר וכיוצא בזה. בזאת אני רואה תוספת ראיה למה שכבר כתבתי לעיל, שלרי"ח היתה השקפת עולם מגובשת בדבר הגהת התורה ועריכתה בשלב מאוחר, בדור אנשי כנסת הגדולה. הרי אם על כתובים פחות בולטים סבר כך, על כתובים עיקריים לא נמנע, כנראה, מלשבצם באותה שכבת טקסט, שבו עבר עדכון ותיקון של דור העורכים, אלא שלגבי אלו אין בידינו חומר מפורש.

16. פרט אולי לבר' לו, אלא שרי"ח הביע, כאמור, את דעתו עליו בפירושו לדב' ב, כפי שצינתי לעיל.